

ŚREDNIOWIECZNA MODA

UBIÓR W CZASACH WIERZBIĘTY Z KROTOSZYNA

Poczet Wierzbięty z Krotoszyna

Tekst:
Piotr Mikołajczyk

Projekt graficzny i fotografie:
Bartosz Mnich

Korekta:
Karol Banaszek
Anna Dworniczak
Marek Ratajczak
Ilona Suchodolska

Druk:
Ksero – Druk Hanna Ratajczak

Wydanie drugie - poprawione
Krotoszyn 2014

ISBN: 978-83-933739-2-5

Spis treści

Wstęp	7
Strój codzienny	9
Strój bojowy	27
Rycerz	37
Podsumowanie	49
Bibliografia	51

Wstęp

Poczet Wierzbiety z Krotoszyna ma przyjemność oddać w Państwa ręce już czwartą publikację dotyczącą początków naszego miasta. Jak dotąd, przy finansowym wsparciu krotoszyńskiego Urzędu Miejskiego, wydaliśmy: broszurę z okazji 595 rocznicy lokacji (2010), książkę nawiązującą do krotoszyńskich legend (2011) oraz publikację na temat początków miasta (2012).

Niniejszy album zamyka cykl wydawnictw przygotowanych z myślą o jubileuszu 600lecia Krotoszyna. Celem, który od samego początku nam przyświecał, było stworzenie kilku pozycji książkowych popularyzujących najdawniejsze dzieje regionu i tym samym dołożenie własnej cegiełki do obchodów zbliżającego się święta miasta w roku 2015.

Album, który mają Państwo w rękach, to efekt pasji i zainteresowań członków naszego Pocztu. Obejmuje on kolorowe plansze, na których przedstawiliśmy i krótko opisaliśmy sylwetki reprezentantów różnych grup społecznych, jakie mogły zamieszkiwać Krotoszyn przed sześciuset laty. W publikacji zawarliśmy także detale dotyczące ubioru, wyposażenia oraz ciekawostki i niuanse związane ze średniowieczną modą.

Publikacja została sfinansowana w 2013 roku ze środków Urzędu Miejskiego w Krotoszynie, w ramach otwartego konkursu ofert nr II (Zadanie nr 1: „Działania na rzecz upowszechniania kultury i sztuki oraz ochrony dóbr kultury i tożsamości kulturowej”), a jej dodruk w roku 2014 sfinansował Burmistrz Krotoszyna.

Poczet Wierzbiety herbu Łódzia jest grupą rekonstrukcyjną i częścią Stowarzyszenia Bractwo Rycerskie Ziemi Kaliskiej. Początki drużyny sięgają 2002 roku, gdy kilku krotoszyńskich pasjonatów średniowiecza związało się z kaliskim Bractwem Rycerskim. W 2003 roku utworzono przy Młodzieżowym Klubie Środowiskowym „Rivendell” Choraław Świątę Jerzego – oddział zamiejscowy kaliskiego Stowarzyszenia. Między innymi dzięki wsparciu krotoszyńskiego Urzędu Miejskiego drużyna w 2005 roku przekształciła się w Poczet Wierzbiety z Krotoszyna. W ramach otwartych konkursów ofert miejscowy samorząd do dziś wspiera projekt rekonstrukcji pocztu krotoszyńskiego rycerza i średniowiecznej straży miejskiej oraz wiele innych inicjatyw.

Mamy nadzieję, że niniejsza publikacja pozwoli Państwu w czytelny i jasny sposób poznać modę, jaka panowała na przełomie XIV i XV stulecia w Europie, Królestwie Polskim oraz oczywiście w samym Krotoszynie.

Krotoszyn 2013

CZĘŚĆ I

STRÓJ CODZIENNY

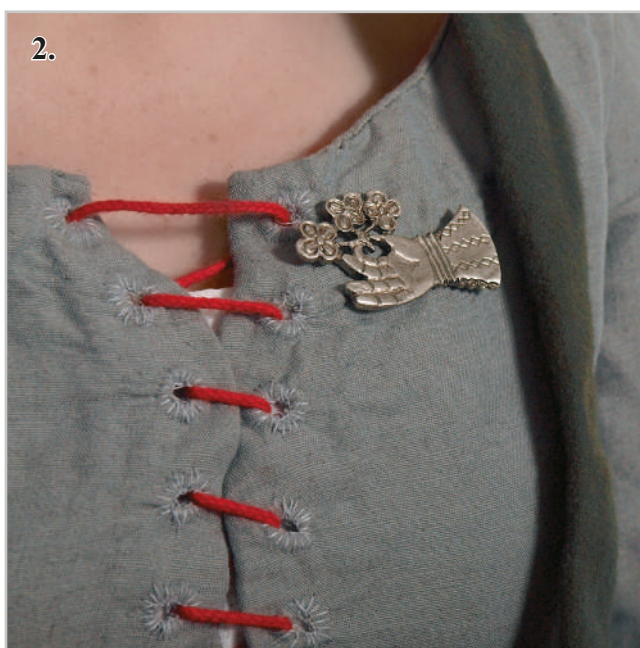
MIESZCZKA

Sylwetka przedstawicielki pospólstwa – najliczniejszej grupy zamieszkującej średniowieczne miasta i zajmującej się drobnym handlem lub rzemiosłem. Niewiasta ubrana jest w płócienną, wiązaną z przodu suknię spodnią (cotte simple), w tym wypadku z długimi rękawami. Krzesło na którym siedzi nazywano „karłem”.

1. Damski, sukienny kapturek z długim ogonem (tzw. liripipe), mocowany za pomocą srebrnych szpil do misternie pozaplatanych włosów.

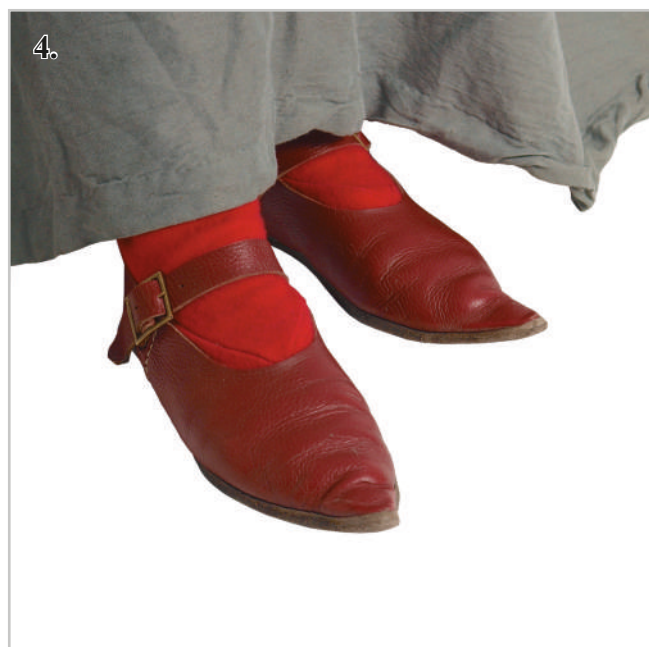
2. „Badges” – cynowa plakietka, która swój początek zawdzięcza pamiątkom pielgrzymim, niniejsza jest symbolem piękna albo wyrazem czyjejś przyjaźni lub wdzięczności.

3. „Lucetka” – prosty, drewniany przyrząd do wyplatania sznurków, w tym przypadku są to sznurki z przędzy wełnianej.

4. Niskie, skórzane ciżmy zapinane za pomocą delikatnych pasków z klamrami. Obuwie szyto najpierw na lewej stronie, po czym wywracano je na stronę właściwą.

SZLACHCIANKA

Przedstawicielka stanu rycerskiego w efektownej, dworskiej sukni corset fendu, nazywanej potocznie „wrotami piekiel”. Suknię taką zakładano na suknię spodnią, która w tym wypadku wykonana jest z tkanego w roślinne ornamenty płótna lnianego. Uplecione włosy upięte są za pomocą specjalnych szpil z brązu.

1. Brosza – wykonana ze srebra zapinka pełniąca funkcję ozdoby, w tym wypadku nawiązująca do motywów roślinnych.

2. Dopasowane elementy ubioru, w tym rękawy, zapinane były często za pomocą wykonanych z metalu guzików, tutaj mosiężnych.

3. Niemal niewidoczny pod suknią wierzchnią, wąski pasek, bogato tłoczony w motywy lilii oraz dodatkowo zdobiony mosiężnymi okuciami.

4. Niskie, skórzane buty ozdobione roślinnym ornamentem, założone są na wykonane z sukna nogawiczki, a te z kolei podtrzymywane są przez utkane z wełny podwiązki.

PLEBEJUSZ

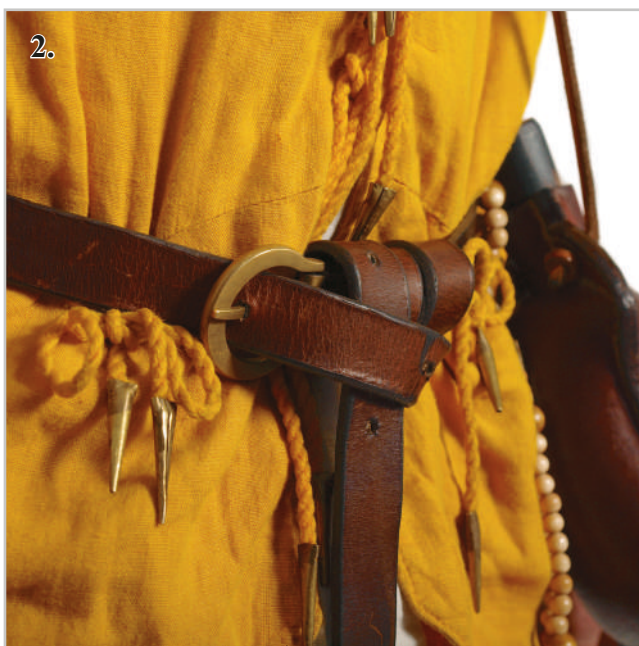
Przedstawiciel plebsu, czyli najuboższej warstwy zamieszkującej średniowieczne miasta i imającej się każdego zajęcia. Ukazany plebejusz ubrany jest jedynie w strój spodni, złożony z dowiązanych do jopuli spodniej (dubletu), dwukolorowych nogawic. Strój taki noszono często podczas pracy, ponieważ nie krępował on ruchów.

1. „Opończa” – osobno zakładany kaptur z długim ogonem (tzw. liripipe), wykonywany z wełnianego sukna i często ozdobnie wycinany – tutaj w tzw. liście dębu.

2. Mało zdobny, prosty pasek bez żadnych okuć i tłoczeń. Obok pasa wyraźnie widoczne, plecione i okute sznureczki, służące podwiązywaniu nogawic do dubletu.

3. „Bukłak” – skórzane naczynie na napoje, używane m. in. w podróży. Obok widoczny „Pater Noster” – średniowieczny odpowiednik różańca do odmawiania „Ojcze Nasz”.

4. Kosz wiklinowy używany w formie plecaka, bardzo popularny w okresie średniowiecza rodzaj pojemnika do transportu pieszego.

KUPIEC

Kupiec, być może nawet małomiasteczkowy patryjusz (przedstawiciel bogatego mieszczaństwa), w obszernej, sukiennej „houppelande” z szerokimi, zdobnie wycinanymi rękawami. Szatę taką zakładano na odzież spodnią. W ręku sakwa z monetami oraz tabliczka woskowa, służąca do sporządzania podręcznych notatek i rachunków.

1. Czapka filcowa, bardzo popularna w okresie późnego średniowiecza, przybierająca przeróżne formy i kształty – w tym wypadku dość wysoka.

2. Kaletka, nazywana często „chłopskim zadkiem”, bardzo często spotykana na przełomie XIV i XV wieku. Niniejsza torebka zdobiona jest prostymi, poprzecznymi tłoczeniami.

3. „Jałmużniczka” – popularna, tekstylna torebka, szyta czasami na metalowej ramce, tutaj zdobiona frędzlami oraz haftowanym, roślinnym ornamentem.

4. Skórzane, delikatnie spiczaste buty, wiązane za pomocą rzemieni. Obuwie tego typu wykonywano z jednego kawałka skóry.

1.

2.

3.

4.

MINSTREL

Średniowieczny rybałt, wędrowny poeta i muzyk wykonujący własne lub cudze utwory, tutaj grający na lutni. Artysta ubrany jest w dopasowany, sukienny strój wierzchni typu cotehardie, ze zwiśającymi, ozdobnie wycinanymi tippetami. Spod krótkiego rękawa wystaje spodnia jopula, uszyta z białego, jedwabnego brokatu.

1. „Bag hat” – rodzaj czapki z odrzuconym na bok fałdem materiału, w tym wypadku zdobiony haftowaną aplikacją i perłami.

2. Pasek obsztyty jedwabnym aksamitem i okuty literami układającymi się w łacińską sentencję: „Defugiunt avidos carmina sola rogos” – „Tylko pieśni nie giną na stosie”.

3. Okucie końca pasa z Chrystogramem, czyli skrótem „IHC”, oznaczającym z języka greckiego imię „Jezus”.

4. Zdobiony sztylet o rękojeści mieczowej, dość rzadko spotykanej w późnym średniowieczu. W okutej pochewce schowane są również sztuce (nożyk i szpikulec).

CZĘŚĆ II

STRÓJ BOJOWY

STRAŻNIK

Żołnierz służący w oddziałach piechoty, używanych głównie do obrony zamków, miast oraz obozów. Piechur uzbrojony jest w halabardę – broń osadzoną na długim drzewcu, która służyła zarówno do klucia jak i cięcia. Podstawową ochronę zapewnia wojownikowi pancerz kolczy, który zakładano na przeszywanicę.

1. „Łebka” – dopasowany do kształtu głowy hełm, często spotykany w arsenałach miejskich i popularny zarówno wśród rycerstwa, jak i pospolitych wojowników.

2. Kaptur uszyto z wielu warstw płótna, a jego zadaniem było amortyzowanie uderzeń zebranych na hełm. „Badges” jest pamiątką po udziale w turnieju łuczniczym.

3. „Rękawice klepsydrowe” – były bardzo charakterystyczne dla przełomu XIV i XV stulecia, w tym wypadku palce wojownika chronione są przez paski siatki kolczej.

ŁUCZNIK

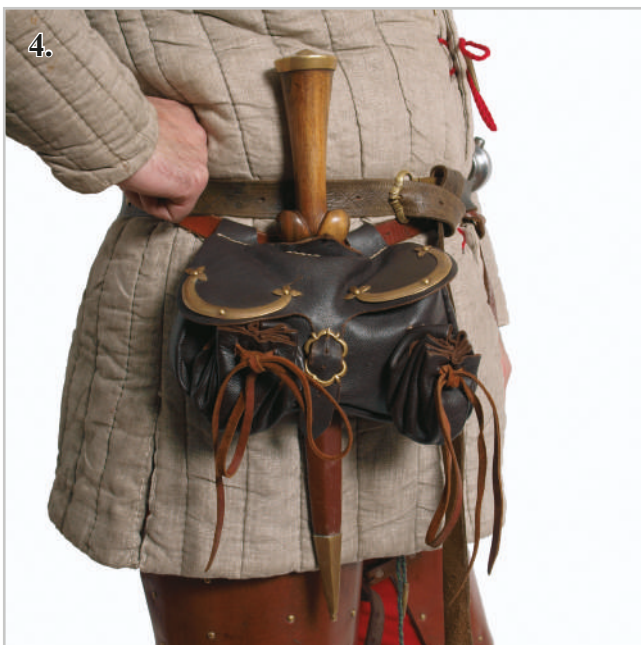
Doskonale wyposażony strzelec, uzbrojony między innymi w cisowy, „długi łuk” – broń szczególnie popularną w Europie Zachodniej. Na piersi żołnierza naszyty jest krzyż św. Jerzego (patrona rycerstwa, wojowników oraz Anglii), na ramieniu natomiast litera „C”, oznaczająca przynależność wojskową do miasta „Crothoszino”.

1. W pełni uzbrojony, angielski łucznik wyposażony był w 24 strzały. W zależności od sytuacji używano wielu rodzajów grotów o różnorodnych funkcjach.

2. „Puklerz” – mała, metalowa tarcza, charakterystyczna w późnym średniowieczu dla strzelców oraz osób uprawiających się w szermierce.

3. Miecz jednoręczny stanowił pod koniec średniowiecza najpopularniejszy rodzaj broni zaczepnej, cenili go zarówno rycerze, jak i wojownicy niższych stanów.

4. „Chłopski zadek” – bardzo popularna w średniowieczu, skórzana kaletka. Tutaj widoczne są ozdobne okucia torebki oraz modnie zatknięty za nią pugiinał nerkowy.

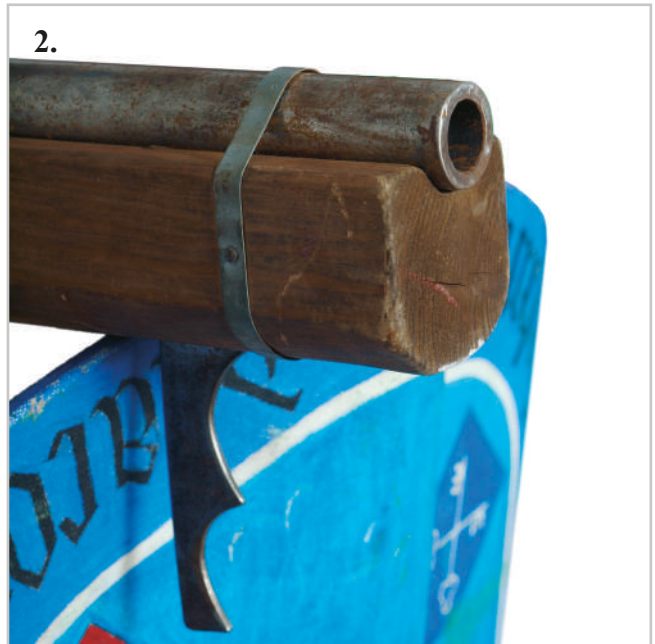
STRZELEC

Strzelec wyposażony w broń czarnoprochową, która pojawiła się na terenie Polski w drugiej połowie XIV wieku. Na przeszywanicę narzucona została kurta, a ozdobnie wycinaną opończę użyto jako fasunek do hełmu. Na tarczy wizerunek św. Michała Archanioła – patrona rycerstwa i wojowników oraz stosowne cytaty z „Septuaginty”.

1. „Kapalin” – bardzo popularny hełm o kształcie zbliżonym do kapelusza, często spotykany w arsenałach i charakterystyczny przede wszystkim dla piechoty.

2. „Hakownica” – jeden z pierwszych rodzajów ręcznej broni palnej, tutaj osadzony na drewnianym łożu. Hak służył do zapierania broni o tarcze lub umocnienia.

3. „Bigwanty” – pełna ochrona płytowa nóg, złożona z nagolenic, nakolanków i nabiodrków. Te ostatnie wykonane są ze skóry wzmacnionej metalowymi sztabkami.

4. „Pawęże piechoty” – duże, drewniane tarcze, używane na przełomie XIV i XV wieku głównie przez strzelców, często ozdobiane malowidłami i sentencjami.

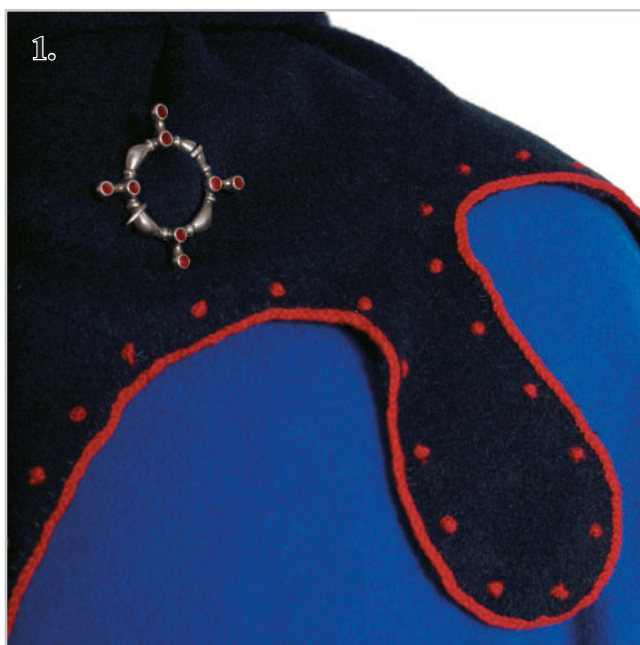
CZĘŚĆ I RYCERZ

SZLACHCIC

Rycerz w stroju codziennym, w wykonanej z wełnianego sukna, obszernej „houppelande” z workowatymi, rozciętymi rękawami. Przez rozcięcia można było przełożyć ręce by, podobnie jak w późniejszych kontuszach, rękawy wisały swobodnie na ramionach. Pod kolanami tkane podwiązki, podtrzymujące dwukolorowe nogawice.

1. Rąbek ozdobnie wycinanej i obszytej opończy z aplikacjami w kształcie niewielkich punktów. Widoczna jest również wykonana ze srebra i kamieni, ozdobna zapinka.

2. Efektowny pas rycerski złożony z nabitych na skórę okuć, z których część pokryta jest emalią. Na końcowym okuciu widoczny motyw heraldyczny.

3. Pokażnych rozmiarów puginał typu „baselard” – oprawiony w szlachetne drewno i zdobiony złoceńiami. Sztylet jest modnie zatknięty za skórzaną torebkę.

4. Ażurowe, skórzane buty były popularne wśród przedstawicieli rycerstwa i bogatego mieszczaństwa. Tego typu obuwie nadawało się jedynie na dworskie komnaty.

SENIOR

Senior, mający pod sobą wasali, znajdował się na szczycie drabiny feudalnej. Ubrany jest w dopasowaną, wykonaną z wzorzystego brokatu jedwabnego jopulę wierzchnią typu „cotehardie”. Cała szata, podobnie jak rękawy, zapinana jest na rząd mosiężnych guzików. Dolną część sukiennych nogawic podtrzymują tkane z jedwabnych nici podwiązki.

1. Wycinana ozdobnie, sukienna opończa udekorowana broszą z brązu oraz kilkoma srebrnymi szpilami, z których dwie mają główki w formie królów.

2. Zdobiony puginał „tarczowy” z gotycką oprawą oraz widoczną parą sztuców (szpikulec i nożyk), obok wisi klucz – bardzo populara, mocowana do pasa ozdoba.

3. Utkana z jedwabnych nici i ozdobiona chwostami sakiewka z motywem heraldycznym oraz segmentowy pas rycerski, którego ogniwa są częściowo emaliowane.

4. Ażurowe buty na skórzanych „patynkach”. „Patynki” wykonywano również z drewna, a ich rolą była ochrona cennego obuwia przed zamoczeniem i ubłoceniem.

KOPIJNIK

Kopijnik to rycerz lub członek poczty rycerskiego, który w czasie bitwy stawał ramię w ramię ze swoim seniorem. Korpus wojownika chroni pancerz kolczy oraz napierśnik, na nogach pełne płytowe bigwanty, dłonie natomiast chronione są przez rękawice „klepsydrowe”. W ręku jeźdźca znajduje się miecz, przy pasie rycerskim pugińał.

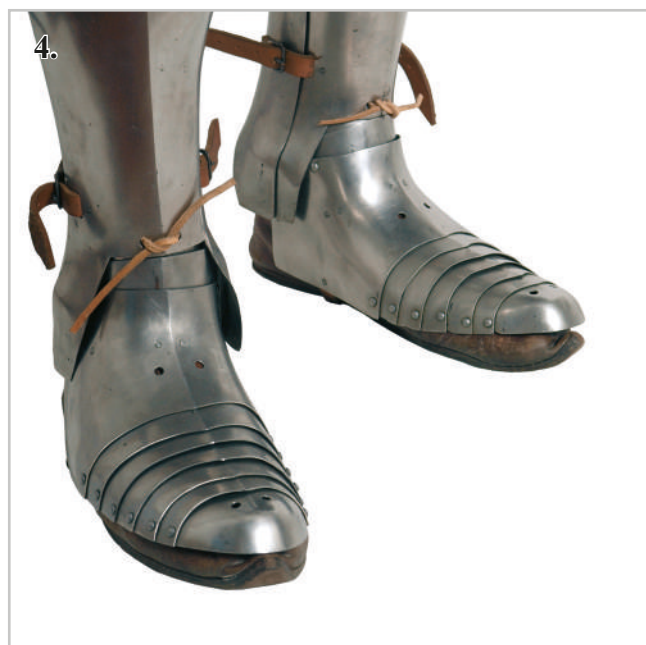
1. „Przyłbica” – popularny wśród rycerstwa hełm z zasłoną, tutaj jest to zasłona typu „psi pysk”, montowana do dzwonu jednym zawiasem – czołowym.

2. „Pawężka” – mniejszy, jeździecki odpowiednik pawęży, wykonany z desek lipowych powleczonego pergaminem i bogato malowany (Archanioł Michał zabijający smoka).

3. „Nakolanki” – element ochrony nóg (bigwantów) osłaniający staw kolanowy. Sercowaty „liść” miał chronić jeźdźcę przed ciosami zadawanymi pod kolano.

RYCERZ

Rycerz stawał do bitwy konno, w towarzystwie wyposażonego przez siebie kopijnika i kusznika. Feudał uzbrojony jest w miecz i „mizerykordię”, a ochronę stanowi pancerz kolczy oraz elementy zbroi płytowej, zdobione mosiężnymi listwami, jak np. chroniący korpus kirys segmentowy. Waga pełnego uzbrojenia rycerskiego wahała się w okolicach 30 kg.

1. „Hundsgugel” – czyli typowa dla rycerstwa przyłbica w formie „psiego pyska”, z zasłoną mocowaną do dzwonu za pomocą dwóch zawiasów skroniowych.

2. Podczepiany do hełmu za pomocą specjalnych zaczepów rurkowych „czepiec kolczy”, który przyozdobiono tarczką heraldyczną z widocznym herbem Łódzia.

3. Efektownie zdobiona „rękawica klepsydrowa”, tym razem palce chronią zachodzące na siebie, dopasowane folgi, które umożliwiają wojownikowi pewny uchwyt.

4. „Sabatony” – tutaj w formie butów z zamocowaną na nich siatką kolczą, która chroniła przed cięciami, jednakże nie dawała dobrej ochrony przeciw pchnięciom.

Podsumowanie

Średniowiecze było epoką, która trwała ponad 1000 lat. Należy zdawać sobie sprawę, że na tak rozległej przestrzeni czasu moda ulegała zmianom wielokrotnie. Niemalże w każdym dziesięcioleciu obserwujemy nowe trendy i inspiracje nie tylko w stylistyce, kolorystyce oraz kroju ubrań, ale również w formie używanego wyposażenia (także militarnego).

Przemiany te nabrały tempa w okresie wypraw krzyżowych, w XII i XIII stuleciu, gdy Europejczycy zyskali dostęp do nowych rodzajów tkanin oraz zetknęli się z kulturą Bliskiego Wschodu. Arabskie wzorce wywarły wyraźny wpływ na każdą praktycznie dziedzinę życia, poczynając od architektury i sztuki, poprzez literaturę i filozofię, a skończywszy na modzie i wojskowości.

W okresie późnego średniowiecza, w zasadzie już od XIII wieku, głównym centrum kultury europejskiej stały się państwa Półwyspu Apenińskiego. To włoskie dwory, wzbogacone dzięki aktywnej polityce gospodarczej i zaangażowaniu w okresie krucjat, stały się wzorem dla pozostałych krajów Europy Zachodniej. To z Italii nadciągała nowa epoka – renesans, którą zwiastowały jeszcze szybsze zmiany trendów i kanonów w kulturze i sztuce oraz, co oczywiste, w panującej modzie.

Źródła ikonograficzne i archeologiczne, będące najważniejszym materiałem pogładowym przy próbach rekonstruowania dawnego stroju i uzbrojenia, zdają się potwierdzać uniwersalistyczny charakter średniowiecznej kultury. Królestwo Polskie, jako państwo silne i wpływowe, przynależało do kręgu kulturowego Europy Zachodniej i nie odbiegało w tym względzie od innych krajów tego obszaru (z wyłączeniem Mazowsza). Zapóźnienie cywilizacyjne, które pojawiło się w wyniku kryzysu Monarchii Piastowskiej oraz rozbitcia dzielnicowego, zostało szybko i sprawnie nadrobione za panowania dwóch ostatnich Piastów, szczególnie za Kazimierza III Wielkiego.

Można zatem stwierdzić, że na przełomie XIV i XV wieku, mieszkańcy okolic Krotoszyna nie różnili się strojem i wyposażeniem od typowych mieszkańców państw Europy Zachodniej. To przynależność do konkretnych grup społecznych, a przede wszystkim majątność, determinowały jakość i formę strojów, wyposażenia oraz uzbrojenia.

Wybrana bibliografia

- Baczkowski K., *Dzieje Polski późnośredniowiecznej 1370-1506*, Kraków 1999
- Baker A., *Rycerstwo średniowiecznej Europy*, Warszawa 2004
- Barber R., *Rycerze i rycerskość*, Warszawa 2000
- Bogacki M., *Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza*, Zakrzewo 2009
- Dragon. The voice of the Companie of Saint George*, nr 1 – 11, Bazylea 1989 – 2000,
- Dzieje Wielkopolski*, Tom I, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969
- Dziewanowski W., *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa 1935
- Edge D., Paddock J. M., *Arms & Armor of the Medieval Knight*, Nowy Jork 1991
- Embleton G., *Medieval Military Costume*, Ramsbury – Marlborough – Wiltshire 2000
- Flori J., *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu*, Poznań 2003
- Fossier R., *Ludzie średniowiecza*, Kraków 2009
- Gembarszewski B., *Żołnierz polski, ubiór, uzbrojenie i oporządzenie od wieku XI do roku 1960*, Warszawa 1966
- Głosek M., *Miecze środkowoeuropejskie z X – XV w.*, Warszawa 1984
- Głosek M., *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa – Łódź 1996
- Głosek M., *Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce*, Wrocław – Ossolineum 1973
- Głosek M., Nadolski A., *Miecze średniowieczne z ziem polskich*, Łódź 1970
- Grabarczyk T., *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000
- Gradowski M., Żygulski Z. (jun.) *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warszawa 1998
- Grew F., de Neergaard M., *Shoes and pattens*, Londyn 2001
- Gutkowska – Rychlewska M., *Historia ubiorów*, Wrocław – Ossolineum 1968
- Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, Tomy III – XI, Poznań 1879 – 1999
- Krotoski K., *Dzieje miasta Krotoszyna*, Krotoszyn 1930
- Krotoszyn*, t. II / Historia, pod red. D. Kosińskiego, R. Marciniaka, Krotoszyn – Poznań 1996
- Kusiak F., *Rycerze średniowiecznej Europy łacińskiej*, Warszawa 2002
- Le Goff J., *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa 1970
- Łojko J., *Średniowieczne herby polskie*, Poznań 1985
- Mannteuffel T., *Kultura Europy średniowiecznej*, Warszawa 1974
- Matusik L., *Kultura średniowiecza (do schyłku XV w.)*, Warszawa 1960
- Miesięcznik Heraldyczny*, nr 1 – 8, Lwów 1913,
- Nadolski A., *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Wrocław – Ossolineum 1979
- Nadolski A., *Polska broń – Broń biała*, Wrocław – Ossolineum 1984
- Netherton R., Owen-Crocker G. R., *Medieval Clothing and Textiles*, Londyn 2007
- Nowak T. M., *Dawne Wojsko Polskie. Od Piastów do Jagiellonów*, Warszawa 2006
- Nowakowski A., *Uzbrojenie w średniowiecznej Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991
- Nowakowski P. A., *Arsenały domowe rycerstwa polskiego*, Toruń 2006
- Olejnik K., *Dzieje oręża polskiego*, Toruń 2004
- Piwowarczyk D., *Obyczaj rycerski w Polsce późnośredniowiecznej (XIV – XV wiek)*, Warszawa 2000
- Piwowarczyk D., *Poczet rycerzy polskich XIV i XV wieku*, Warszawa 2004
- Polska technika wojskowa do 1500 roku*, pod red. A. Nadolskiego, Warszawa 1994
- Ptaśnik J., *Kultura wieków średnich, życie religijne i społeczne*, Warszawa 1959
- Ptak J., *Chorągiew w komunikacji społecznej w Polsce piastowskiej i jagiellońskiej*, Lublin 2002
- Samsonowicz H., *Życie średniowiecznego miasta*, Poznań 2006
- Sikorski J., *Wojsko i sztuka wojenna epoki feudalizmu (od VI do XV w.)*, Warszawa 1959
- Spółeczeństwo Polski Średniowiecznej*, Tomy I – XI, pod red. S. K. Kuczyńskiego, Warszawa 1981 – 2007
- Strzyż P., *Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne*, Łódź 2011
- Szymański J., *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993
- Szymczak J., *Początki broni palnej w Polsce (1383-1533)*, Łódź 2004
- Szymczak J., *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII – XV w.*, Łódź 1989
- Śliwiński J., *W poszukiwaniu zbroi doskonałej XIV w.*, Poznań 2013
- Świdarska U., *Kultura rycerska w średniowiecznej Polsce*, Zielona Góra 2001
- Thursfield S., *The Medieval Tailor's Assistant (making common garments 1200 – 1500)*, Londyn 2001
- Turska K., *Ubiór dworski w Polsce w dobie pierwszych Jagiellonów*, Wrocław - Ossolineum 1987
- Tyszkiewicz J., *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*, Warszawa 2003
- Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350 – 1450*, pod red. A. Nadolskiego, Łódź 1990
- Wise T., Hook R., Walker W., *Medieval Heraldry*, Londyn – Osprey 1997
- Żukowski R., *Rycerstwo Polskie X – XV w.*, Warszawa 1999,
- Żygulski Z. (jun.), *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1982.